

O vývojových tendencích v novočeském vyprávění

Několik poznámek

Jiří Koten

Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně
v Ústí nad Labem

Ve stati „Na okraj *Heterocosmica II*“¹ se Lubomír Doležel zamýšlí nejen nad výhledy sémantiky fikčních světů, nýbrž i nad výhledy soudobé české literární vědy, která by si podle něj měla položit za cíl mapování forem a útvarů (narativních způsobů, fikčních světů apod.) příznačných pro novočeskou výpravnou prózu různých období. Podle Doležela by tak mohla vzniknout originální historicko-poetologická práce. Myšlenkou na takto pojaté dějiny české literatury se konečně zabýval již Jan Mukařovský² (zmiňuje se o nich v publikovaných přednáškách o Karlu Čapkovi a Vladislavu Vančurovi z r. 1939). Přesto se zdá, že jde i po třech čtvrtinách století o výzvu, která čeká na hlubší odezvu (a to minimálně v systematizaci a sumarizaci dosud učiněných poznatků).

Pro naplnění této výzvy však udělal mnoho právě Lubomír Doležel. V kontinuálně rozvíjeném teoretickém úsilí nejprve vypracoval systematické pojetí promluvo-
vých typů (*O stylu moderní české prózy*), resp. narativních způsobů (*Narativní způsoby v české literatuře*), jež dodnes slouží jako cenné terminologické a metodologické zá-
zemí pro další výzkumy. V nejnovější knize *Heterocosmica II* Doležel završil svoje
snažení úvahami o textu postmoderního vyprávění,³ kterým doplnil dosud popsané
typy klasického a moderního narativního textu. V tomto krátkém příspěvku se po-
kusím problematiku narativních textových typů rekapitulovat z hlediska současného
stavu poznání a doplnit o několik dalších zjištění o jejich utváření. Budu se zabírat
problematikou transformace a konstituce moderního a zvl. klasického typu vyprá-
vění, přičemž — po vzoru Doležela, který v *Heterocosmica II* učinil inspirativní po-
známku⁴ — si pro výklad z historických věd vypůjčím pojem tzv. *dlouhého trvání*, jež
lze produktivně uplatnit také v literární vědě.

Lubomír Doležel vždy zdůrazňoval, že „konkrétní struktury vykazují větší nebo
menší odchylky od ideálního typu“.⁵ Platí to i pro narativní texty Boženy Němcové,
které Doleželovi posloužily jako exempláře klasického typu vyprávění. Klasický na-
rativní text obsahuje vypravěčovu objektivní er-formu a ostře oddělené promluvo-
vé

1 Stať je publikována v tomto čísle *Světa literatury*.

2 Mukařovský 2001, s. 451, 503.

3 Srov. Doležel 2014a, s. 160–169.

4 Tamtéž, s. 160.

5 Doležel 1960, s. 29.

OPEN ACCESS

pásmo postav. Jak ale dokázal Robert Adam, např. v *Babičce* se objevují průkazné případy pronikání perspektivy postav do pásma vyprávěče,⁶ tj. projevy subjektivizace vyprávění. Doležel tyto odchylky pomínil, protože si texty Němcové zvolil jako strukturní východisko pro popis transformací narativu, které byly dovršeny teprve modernismem 20. století. Ve svých monografiích se soustředil především na postižení procesu konstituování moderního typu epické struktury, tj. vyprávění, jež ruší ostrou binaritu pásma vyprávěče a pásma postav.

Rád bych nyní zdůraznil banálně zřejmý fakt, že každé vyprávění spoluutváří (konzervuje i inovuje) transformační procesy, které ve vývoji literatury probíhají neustále. Výskyt a působení jednotlivých narativních struktur má dlouhé trvání a přesahuje období zdánlivě ohraničená dominantními kulturními jevy, jako jsou např. umělecké směry nebo dobové styly. Subjektivizace pronikla do českého vyprávění ještě dříve než v časech Němcové. Jak doložil znovu Adam, např. Krameriova povídka *Železná košile* z r. 1831 ob stojí jako příklad důsledně subjektivizovaného vyprávění. Sama o sobě je dokladem, že „stírání hranic mezi řečovými pásmi postav a pásmem vyprávěče není v obrozenské próze ani výjimečné, ani samoúčelné“.⁷ Důležitým faktem ale je, že Krameriova povídka vznikla jako překladové dílo a mírou subjektivizace byla v době svého vzniku ojedinělá. U Němcové či Tyla plnil posun k perspektivnímu centru postavy (tj. subjektivizace vyprávění) obvykle spíše ozvláštňující funkci. Průkaznější a rozsáhlejší subjektivizace narace, jak jsem dokázal ve studiích o počátcích vnitřního monologu v české literatuře,⁸ se rozšířila v šedesátých letech 19. století a souvisela nejspíše s požadavkem po psychologicky realističtějším vyprávění vědomí. Autoři románů a povídek si v této době osvojili techniku využití polopřímé řeči, jejímž prostřednictvím dokázali dramaticky zobrazit nitro postav a vyprávět jejich vnitřní řeč. Domnívám se, že literární materiál výpravné prózy šedesátých let 19. století vykazuje proti období např. třicátých let téhož století podobné formální inovace jako, dejme tomu, narativní text třicátých let 20. století oproti modelovému narativnímu textu devadesátých let 19. století. Jinak řečeno: postupná subjektivizace vyprávění probíhala v dlouhém trvání a stupňovitě, po svém výskytu se uplatnila v pasážích vnitřních monologů (z počátku důsledně uvozovaných), posléze získala významný podíl na celkové výstavbě narativního textu, což na bohatém materiálu přesvědčivě dokázal Lubomír Doležel.

Subjektivizace vyprávění ale nebyla jedinou vývojovou tendencí, kterou lze vysledovat ve vývoji českého vyprávění 19., případně 20. století. Také klasický narativní text v objektivní er-formě byl nepochybně výsledkem dlouhotrvajících transformačních procesů, které se pokusím doložit a charakterizovat.

Jak bylo uvedeno, Doležel objektivní er-formu popsal jako východisko pro popis systému narativních forem. Vypracoval model dvoustupňové subjektivizace, v rámci které lze rozlišit (1) objektivní vyprávění (konstruuje fikční svět a reprodukuje promluvy postav); (2) rétorické vyprávění (navíc obsahuje vyprávěčův komentář); a (3) subjektivizované vyprávění (z perspektivního centra postavy plní i funkci akční). Pokud bychom ale nad systémové hledisko nadřadili hledisko historického vývoje, výstižnější se pro novočeskou prózu zdá řada (1) rétorické vyprávění — (2) ob-

6 Srov. Adam 2000.

7 Adam 2004, s. 190.

8 Srov. Koten 2013, s. 117–140.

jektivní vyprávění — (3) subjektivizované vyprávění. Objektivní er-forma totiž souvisela s uměleckou metodou realistické prózy, jež zastírala svou literárnost, která byla patrná v rétorice, tj. v komentáři a hodnocení vypravěče. Komentář vypravěče, jenž plní interpretační funkci, se, jak záhy doložím, objevoval už ve starší literatuře,⁹ a to nejobvykleji v úvodu a v zakončení vyprávění. Jako příklad komentáře v incipitu volím středověkou prózu *Život Jozefón* (15. stol.):

Ke cti božie a pána našeho Jezukrista počíná se život Jozefa, a kterak jest byl prodán od bratří, z arabské řeči v latinskú přeložený skrze bratra Alfunzia z Ispánie v žaláři žoldánově u vězení léta po narození Syna božieho po cisíci po třech stech po třiceti a po šesti letech.¹⁰

Ukázka rétorického vyprávění v zakončení (*Historia o životu doktora Jana Fausta*, 1611):

A tak se skonává tato pravdivá historia o čarodějnictví doktora Fausta, z něhož každý křesťan, vzláště který vysokomyslný, pyšný, všetečný a opovážlivý jest, dobrý příklad sobě vzíti může, aby se pána Boha bál...¹¹

Narativní komentář plnil ve starší výpravné próze rozmanité funkce, vypravěč v něm např. vysvětloval, jakou „historii“ se chystá vyprávět, odkud ji čerpá, průběžně připomínal minulé děje a postavy, k nimž se ve vyprávění vracel a jejichž skutky hodnotil. Častá byla i nabádání čtenáře, aby se z vyprávění poučil. Rétorické vyprávění v er-formě i v ich-formě bylo také běžným narativním způsobem starších i obrozenec-kých knížek lidového čtení. Alexandr Stich si v komentáři k soubornému vydání *Meluzíny, Magelony a Jenovefy* povšiml, že vypravěč v těchto dílech není „skryt, zastrčen, nýbrž prosazuje se výrazně“.¹² K nejčastějším funkcím vypravěčova komentáře patří prostředky („shiftery“), jimiž vypravěč „přepíná“ mezi dějovými liniemi: „Nyní zanechám dalšího psaní o králi a navrátím se zase k krásné Mageloně, kteráž v tom lese ležíc odpočívala a spala.“¹³ Komentář se místy proměnil v paralelní linii k vyprávění příběhu. Podle Sticha šlo o vliv duchovní literatury. Rétorické vyprávění v *Jenovefě*:

Ó ty čest a čistotu milující svatá Jenovefo! Jak převeliká jest tvá láska čistoty a jak za znamenitej příklad manželské víry všem jiným ženám jsi představená! Ty dobře víš, že ten oplzlej hofmístr s přehroznou záští na tebe se chystá a nanejvejš tebe stíhati míní, nicméně hotová jseš stokráte raději všecko zlé trpěti, nežli Boha všemohoucího tím nejmenším hříchem manželské víry rozhněvati.¹⁴

9 K začlenění textů starší literatury do výkladu o novočeských tendencích mě inspiruje zmíněný koncept „dlouhého trvání“ či „dlouhé epochy“ (např. „dlouhého středověku“), který promýšleli představitelé a pokračovatelé školy Annales.

10 Kolár — Nedvěďová 1983, s. 311.

11 Kolár 1989, s. 134.

12 Stich 2000, s. 269.

13 Kolár 2000, s. 156.

14 Tamtéž, s. 201.

Rétorické formy přešly do obrozenské prózy, protože dokázaly sloužit jako obzvláště vhodné prostředky osvícenské výchovné „propagandy“. Např. Rulíkova povídka (1802):

Tu máte, milé děvčata, celý příběh Boženčin a nyní již víte, co se s ní v čas jejího živobytí zběhlo. Nechybím snad, když pravím, že ji srdečně litujete, a pomyslíte, že lepšího štěstí na světě zasloužila, než ho skutečně měla.¹⁵

Podobně ještě u Tyla v povídce „Statný Beneda“ (1830):

Mladistvou rukou rozhrnul jsem šírou tmou věků dávných a vyňal z ní a vystavěl několik obrazů, vám, milí krajané, k potěšení — — maje však i na to zřetel, jak bych toho dovedl, aby jste již z mládí do outlých prsou synů svých símě slušných žádostí naseli, koukol ale zhoubných vášní s kořenem vyhubiti hleděli.¹⁶

Domnívám se, že výše shromážděné doklady jsou přesvědčivým důkazem, že rétorické formy v novočeském vyprávění předcházely vyprávění v objektivní er-formě.

Cestu k objektivní er-formě dláždily jednak dobrodružné povídky „pro vyrazení“ (Jaroslava Janáčková v rámci lidové četby uvažovala vedle výchovného typu také typ dějový, ve kterém se rétorický vypravěč uplatňoval výrazně méně),¹⁷ jednak již zmíněné požadavky realističtější narace. Objektivizaci vyprávění ztotožnil s uměleckou metodou realistického zobrazování již Jan Mukařovský, podle kterého vyprávění v epoše realismu „dotvořilo techniku románu“.¹⁸ Realisté usilovali o iluzi bezprostředního nazírání skutečnosti, čehož bylo docíleno tím, že „vypravěči připadá nejvyšším ovšem funkce objektivu ve fotografickém aparátu nebo přesně zaznamenávajícího vědeckého přístroje“.¹⁹ Jaroslava Janáčková spojuje nástup objektivního vypravěče, který je „neosobní, na první pohled nezúčastněný, ne už konkrétní figura, ale víc médium nebo kamera“²⁰ s povídkovou tvorbou Karla Václava Raise v devadesátých letech 19. století. Také Lubomír Doležel považuje Raise za dovršitele úsilí o objektivní vyprávění, které podle něj, jak jsem již uvedl, před ním rozvinula Božena Němcová.²¹ A Robert Adam zase zmiňuje jako důležitý předstupeň Raisova objektivního vyprávění povídky Josefa Kajetána Tyla.²² Domnívám se, že není potřeba, abych se dovolával dalších autorit: ve prospěch popisu objektivizující tendence ve vývoji českého vyprávění, která probíhala jako transformace rétorického narativu v objektivní er-formové vyprávění příznačné pro realismus a naturalismus, už zaznělo dostatečné množství argumentů.

15 Rulík 1980, s. 112.

16 Tyl 1955, s. 10.

17 Janáčková 1985, s. 19.

18 Mukařovský 2001, s. 403.

19 Tamtéž.

20 Janáčková 1985, s. 171.

21 Doležel 2014b, s. 86.

22 Adam 2004, s. 183.

Na závěr se pokusím shrnout dosavadní zjištění a podtrhnout to nejdůležitější: V příspěvku jsem se zaměřil na rekapitulaci a systematizaci poznatků z historické poetiky vyprávění. Pokusil jsem se prohloubit poznání profilových narativních textů (klasický — moderní) a systému narativních způsobů (objektivní — rétorické — subjektivizované vyprávění). V duchu inspirativního požadavku „měřítká“ dlouhého trvání, který vyslovil Lubomír Doležel v *Heterocosmica II*, jsem nejprve sledoval proces postupné subjektivizace vyprávění. Tato vývojová tendence je dobře patrná již v obrozenské próze, za její zdroj můžeme považovat nejspíše cizojazyčné předlohy překladové literatury. V šedesátých letech 19. století akcelerovaly subjektivizaci vyprávění rozsáhlejší pasáže vnitřních monologů (event. reprodukce nahlas pronášené řeči) realizované polopřímou řečí. Postupná transformace klasického typu vyprávění v typ moderní (subjektivizovaný) „byla dovršena modernisticky“.²³ Také klasický typ vyprávění byl výsledkem transformačních procesů, které probíhaly v dlouhém trvání. Vývojová tendence směřující k objektivizaci vyprávění byla — vedle subjektivizace — druhým významným posunem ve vývoji narace v 19. století. Jak si povšiml již Robert Adam, před jejím nástupem dominoval „výrazně hodnotící vypravěč“,²⁴ jenž se projevoval v rétorické ich- a er-formě. Rétorické vyprávění je, jak jsem se pokusil doložit na několika příkladech, vývojovým předstupněm objektivního vyprávění. Techniky interpretování vyprávěných událostí a bohatého narativního komentáře do obrozenského vyprávění přešly jednak z duchovně orientované barokní prózy, jednak souvisely s formativní funkcí osvícenského písemnictví, které začalo plnit i národně-apelativní funkci. Objektivizace vyprávění byla postupná a prosadila se nejprve v dobrodružných povídkách s dějovým spádem (v nichž by narativní komentář zdržoval čtenáře). O objektivizaci vyprávění se zasloužil také Tyl či Němcová, které můžeme označit za předchůdce umělecké metody realistického vyprávění. Za jejího dovršitele ve způsobu vyprávění považujeme nejčastěji Karla Václava Raise. Ke sklonku 19. století se stala objektivní er-forma dominantním narativním způsobem (např. u Jiráska či Novákové), požadavek psychologického realismu a dramatičtějšího vyprávění ale zároveň neustále prohluboval tendenci k subjektivizaci. Česká literatura 19. století tak od raného obrození učinila obdivuhodný kvalitativní posun. Autoři výpravné prózy objevovali stylové postupy a narativní způsoby, které dokázaly vyhovět požadavkům jednotlivých uměleckých metod, a předznamenali tak další cesty vývojových proměn moderního českého vyprávění ve 20. století.

LITERATURA

Adam, Robert. „Pokus o slohový rozbor <i>Babičky</i> “. <i>Česká literatura</i> , 2000, roč. XLVIII, č. 3, s. 227–233.	Doležel, Lubomír. <i>Heterocosmica II. Fikční světy postmoderní české prózy</i> . Praha : Karolinum, 2014a.
Adam, Robert. „Dvě kapitoly z dějin vyprávěcí perspektivy v české literatuře“, <i>Česká literatura</i> , 2004, roč. LII, č. 2, s. 172–193.	Doležel, Lubomír. <i>Narativní způsoby v české literatuře</i> . Příbram : Pistorius & Olšanská, 2014b.

23 Doležel 2014a, s. 162.

24 Adam 2004, s. 191.

- Doležel, Lubomír. *O stylu moderní české prózy*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1960.
- Janáčková, Jaroslava. *Stoletou alejí. O české próze minulého věku*. Praha : Československý spisovatel, 1985.
- Kolár, Jaroslav (ed.). *Historia o životu doktora Jana Fausta*. Praha : Academia, 1989.
- Kolár, Jaroslav (ed.). *Tři knížky lidového čtení. Meluzína. Magelona. Jenovefa*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2000.
- Kolár, Jaroslav — Nedvěďová, Milada (eds). *Próza českého středověku*. Praha : Odeon, 1983.
- Koten, Jiří. *Jak se fikce dělá slovy*. Brno : Host, 2013.
- Mukařovský, Jan. *Studie II*. Brno : Host, 2001.
- Rulík, Jan. „Boženka, veselého Kubíčka manželka.“ In Kramerius, Václav Matěj a jiní. *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyražení*. Praha : Československý spisovatel, 1980, s. 71–112.
- Stich, Alexandr. „Komentář II“ . In Kolár, Jaroslav (eds). *Tři knížky lidového čtení. Meluzína. Magelona. Jenovefa*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2000, s. 263–284.
- Tyl, Josef Kajetán. *Historické povídky I*. Praha : SNKLHU, 1955.

SEVERAL NOTES TO THE DEVELOPMENTAL TENDENCIES IN MODERN CZECH NARRATION

The contribution summarizes and recapitulates issues of narrative historical poetics. It deepens knowledge of profile narrative texts (classic and modern) and narrative modes (rhetorical, objective and subjective narration) with respect to the developmental point of view. In conformity with Doležel's requirement of the research on narrative transformations in so called *longue durée* (long duration) the contribution observes the processes of subjectivisation and objectivisation of modern Czech narration.

KLÍČOVÁ SLOVA:

historická poetika, narace, vývojové tendence, subjektivizace narace, objektivizace narace
historical poetics, narration, developmental tendencies, subjectivisation of narration, objectivisation of narration

Jiří Koten (* 1979) pracuje jako vedoucí Katedry bohemistiky a slavistiky na Pedagogické fakultě Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, zároveň je členem oddělení teorie literatury Ústavu pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. Věnuje se především literární teorii, zvl. historické poetice, teorii vyprávění a teorii fikce. V téže oblasti publikuje, mj. je autorem knihy *Jak se fikce dělá slovy* (2013).